

Åtalsanmälan enligt etikprövningslagen

Överklagandenämndens beslut

Överklagandenämnden för etikprövning anmäler med stöd av 35 § tredje stycket lagen (2003:460) om etikprövning av forskning som avser människor (etikprövningslagen) ärendet till Åklagarmyndigheten.

Bakgrund

Anmälan

Rector vid Örebro universitet beslutade den 3 september 2021 att överlämna en anmälan om misstanke om brott mot etikprövningslagen för det pågående forskningsprojektet [REDACTED]

[REDACTED] till Överklagandenämnden för etikprövning. Ansvariga för forskningsprojektet är [REDACTED] [REDACTED] samt [REDACTED] [REDACTED]. Enligt anmälaren borde forskningsprojektet föregåtts av etikprövning eftersom det bedöms innefatta behandling av känsliga personuppgifter enligt 3 § 1 etikprövningslagen och metoderna som använts kan därtill ha utsatt forskningspersonerna för psykisk skada enligt 4 § 2 etikprövningslagen. Vidare påtalades brister i forskningspersonsinformationens utformning och tillhandahållande enligt 16 § etikprövningslagen och inhämtande av samtycke från forskningspersoner och vårdnadshavare enligt 17–18 §§ etikprövningslagen. Möjliga brister kunde även finnas i personuppgiftshantering av insamlade data.

Forskningsprojektets genomförande

Av utredning i ärendet framgår bl.a. följande. Forskningsprojektet inleddes 2013 och planerades att bli avslutat med disputation under 2021. Datainsamlingen genomfördes under åren 2015–2016. Syftet med projektet är att bidra med kunskap om hur religion och etnicitet, i samverkan med kön, får betydelse i skolämnet idrott och hälsa. Projektet avser att undersöka hur spänningar med koppling till religion och etnicitet hanteras i skolämnet idrott och hälsa, vilka didaktiska konsekvenser hanteringar får, samt hur religion, etnicitet och kön samverkar när spänningarna hanteras. Fyra grundskolor valdes ut där spänning med koppling till religion och etnicitet i skolämnet idrott och hälsa kunde vara aktuella. Totalt deltog sju klasser i forskningsprojektet. Två av skolorna som valdes ut har en religiös profil. Eleverna som deltagit i projektet är under 15 år till och med 18 år och de har olika religiösa, etniska och kulturella bakgrunder.

Doktoranden gjorde över 25 informationsbesök i de klasser där projektet genomfördes. Minst två informationsbesök utfördes i varje klass. Syftet med besöken var att doktoranden skulle bli bekant för eleverna. Eleverna gavs möjlighet att ställa frågor till doktoranden och tid fanns för småprat mellan dem.

Vårdnadshavares samtycke inhämtades för elever under 15 år. Ett uteblivet svar från vårdnadshavaren innebar ett nej (aktivt samtycke). De elever som var 15 år och äldre fick själva meddela sitt samtycke. Vårdnadshavare fick dock möjlighet att tacka nej för barnen (passivt samtycke). Samtycke samlades in via underskrifter på papper och i två fall via e-post. Vårdnadshavare kunde tacka nej via telefon, e-post eller post. För nyanlända elever som kommit utan föräldrar svarade elevernas boenden för dem via e-post.

Doktoranden observerade idrottslektioner. Syftet med observationerna var att skapa explorativa intervjufrågor. Doktoranden var inte delaktig mer än att småprata med deltagarna. Korta frågor kunde ställas till eleverna och ibland kompletterande intervjufrågor. Fältanteckningar skrevs på gruppnivå. I samband med händelser där enskilda elever var i fokus söktes eleven eller eleverna upp i efterhand och tillfrågades om det var okej att anteckna händelsen under förutsättning att det var anonymt.

Intervjuerna genomfördes med lärarna enskilt. Eleverna fick välja om de ville intervjuas enskilt, i par med en vän eller i grupp med nära vänner. Vid intervjutillfället antecknade forskaren ett fiktivt namn för respektive deltagare. Kodnycklar till fiktiva namn upprättades inte. Eleverna tillfrågades vid själva intervjusituationen om de tillät forskaren att spela in intervjun. I nästan samtliga fall så tillät eleverna att bli inspelade, endast fyra elever ville inte bli inspelade. Det hände att elevers riktiga namn nämndes och vilken skola som avsågs. Intervjuerna transkriberades sedan. Doktoranden transkriberade hälften av intervjuerna och resten överläts till en textbyrå. Doktoranden gick igenom alla utskrifter och bytte ut alla namn.

Av utkastet till avhandlingen framgår uppgifter om att skolorna är kommunala eller religiösa, kommunens storlek, antal elever som går på skolan, skolans lokaler samt kön och bakgrund på lärare. Skolornas namn har ersatts av fiktiva namn. Det framgår inte vilka kommuner som skolorna tillhör. Uppgifter om elever som framkommer i texten är elevens fiktiva namn tillsammans med bl.a. vilka klasser som ingår i projektet, könsfördelning, antal nyanlända elever, land vid utländsk bakgrund och religiös tillhörighet. Fiktiva namn presenteras även med information vilken klass som eleven tillhör. Citat av lärare och elever redovisas löpande i texten med hänvisning till klass och fiktivt namn för skola.

Data som ingår i studien, dvs. observationsprotokoll, ljudupptagningar från intervjuerna, transkriptionerna av intervjuerna och de dokumenterade samtyckena, anonymiseras vid arkivering. I de fåtal fall som namn eller skolor nämns i ljudupptagningarna arkiveras de med ett pipande ljud.

Yttrande från Integritetsskyddsmyndigheten (IMY)

Överklagandenämnden har inhämtat yttranden från Integritetsskyddsmyndigheten (IMY) för vägledning i bedömningen av om insamlade uppgifter i forskningsprojektet utgör personuppgifter. IMY anför bl.a. följande.

”Det framgår av underlaget att samtycke samlades in via bl.a. underskrifter innan observationerna. Under observationerna gjordes fältanteckningar på gruppnivå men

enskilda elever kunde i efterhand sökas upp och tillfrågas. Intervjuer antecknades med hjälp av fiktiva namn men de allra flesta intervjuer spelades också in där det hände att riktiga namn på elever och skolor nämndes.”

”Att insamlingen av uppgifter sker genom observationer och inspelade intervjuer torde medföra att uppgifterna i vart fall direkt vid insamlingen inte kan anses ha lämnats helt anonymt. Även om man i dokumentationen av dessa uppgifter använder fiktiva namn kan även annan information i t.ex. de inspelade intervjuerna göra att någon person, inom eller utom forskningsprojektet, kan knyta uppgifterna till den de avser. Inspelade intervjuer torde i sig dessutom medföra att någon person sannolikt skulle kunna identifiera den registrerade personen.”

”Av underlaget framgår att det i utkastet till avhandling anges uppgifter om såväl de deltagande skolorna som eleverna. Citat av lärare och elever redovisas även löpande i avhandlingen. Det torde således inte kunna uteslutas att deltagande forskningspersoner indirekt skulle kunna identifieras utifrån dessa uppgifter. Uppgifterna blir då att anse som personuppgifter.”

”Vad avser definitionen av personuppgifter i dataskyddsförordningen i jämförelse med tidigare gällande definition i personuppgiftslagen anser IMY att det i sak inte föreligger någon avgörande skillnad i tolkningen av vad som ska anses vara personuppgifter”.

Yttranden från anmällda

Doktoranden och handledarna har i yttranden anfört bl.a. följande. De bedömde att forskningsprojektet inte omfattades av etikprövningslagen då de ansåg att valda metoder inte omfattade insamling av personuppgifter. De anser att det inte finns något som antyder att det var känsligt för eleverna att intervjuas om skolämnet idrott och hälsas innehåll i relation till deras bakgrund. Forskningsprojektet granskades ingående vid flera tillfällen innan projektet påbörjades samt även under dess genomförande. Ingen kritik har vid dessa tillfällen riktats mot avhandlingens etik. De hade även en informell dialog med Etikprövningsmyndigheten för att få praxis på området bekräftad. Manuset till avhandlingen är en preliminär text som kan omarbetas. De hänvisar de olika beslut som regionala etikprövningsnämnder fattat och som enligt dem bekräftar den lagtolkning som gjorts i andra projekt. Vidare hävdas att drygt hundra liknande projekt bedrivits utan erforderligt etikprövningstillstånd, vilket skulle tyda på ett strukturellt problem vid universitetet.

Gällande rätt

Överklagandenämnden för etikprövning har tillsyn över att etikprövningslagen efterlevs. Nämnden är skyldig att göra en åtalsanmälan om det finns skäligen misstanke om straffbelagd överträdelse av etikprövningslagen (35 § tredje stycket). Enligt 3 § 1 etikprövningslagen ska lagen tillämpas på forskning som innefattar behandling av känsliga personuppgifter enligt artikel 9.1 i EU:s dataskyddsförordning, vilket bl.a. är personuppgifter som avslöjar etniskt ursprung och religiös övertygelse.

Enligt artikel 4.1 EU:s dataskyddsförordning utgör personuppgifter varje upplysning som avser en identifierad eller identifierbar fysisk person. Enligt den tidigare gällande personuppgiftslagen (1998:204, upphävd den 25 maj 2018) definierades personuppgifter som all slags information som direkt eller indirekt kan hänföras till en fysisk person som är i livet (3 §).

Enligt 4 § 2 etikprövningslagen ska lagen tillämpas på forskning som utförs enligt en metod som innebär en uppenbar risk att skada forskningspersonen psykiskt. Enligt förarbeten till lagen (prop. 2007/08:44) ska riskbedömningen utgå från hur forskningsmetoden objektivt sett påverkar en typisk forskningsperson som besitter egenskaper och har de erfarenheter som efterfrågas i forskningsprojektet. Exempel på psykiska skador hos forskningspersonen är sömnlöshet, nervösa besvär, psykisk chock eller depression.

Enligt 6 § första stycket etikprövningslagen får forskning som omfattas av 3–4 §§ endast utföras om den har godkänts vid etikprövning. Forskningen får bara innefatta behandling av känsliga personuppgifter om behandlingen har godkänts vid etikprövningen.

Enligt 23 § etikprövningslagen ska ansökan om etikprövning göras av forskningshuvudmannen. Forskningen får enligt 11 § bara godkännas om den ska utföras av eller under överinseende av en forskare som har den vetenskapliga kompetens som behövs. Enligt förarbeten till lagen (prop. 2002/03:50 s. 92) är det i normalfallet huvudhandledaren som är ansvarig för den forskning som bedrivs inom ramen för doktorandens utbildning. Ett stort ansvar vilar således på handledaren, vilken alltid bör kontrollera och tillse att etikprövning kommer till stånd för doktorandernas forskning. Handledaren bör se till att forskningen utförs inom ramen för beslut om etikprövningstillstånd och uppställda villkor.

Skäl för beslutet

Syftet med etikprövningslagen är att skydda den enskilda människan och värna om respekten för människovärdet vid forskning. Forskning som bedrivs utan erforderligt etikprövningstillstånd äventyrar forskningspersonernas säkerhet då de riskerar att utsättas för obefogade risker och det kan därtill underminera allmänhetens förtroende för forskning i stort.

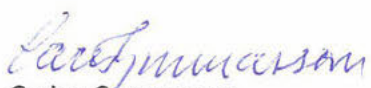
Överklagandenämnden finner att utförandet av datainsamlingen i forskningsprojektet inte omfattas av 4 § 2 etikprövningslagen.

Mot bakgrund av det som framkommit i ärendet finner Överklagandenämnden däremot att de uppgifter som samlats in för forskningsprojektet är att betrakta som känsliga personuppgifter enligt 3 § 1 etikprövningslagen och att forskningen således är tillståndspliktig enligt 6 § etikprövningslagen. Överklagandenämnden finner följaktligen att forskning har bedrivits utan etikprövningstillstånd. Överklagandenämnden har därför en skyldighet att anmäla ärendet till åtal.

Överklagandenämndens beslut får enligt 37 § etikprövningslagen inte överklagas.

Detta beslut har fattats av Carina Gunnarsson, Yvonne Lundberg Giwercman, Kjell Asplund (skiljaktig), Anna Sarkadi, Ann Wennerberg, Bengt Gustafsson och Lena Näslund. Vid den slutliga handläggningen har dessutom ersättarna Gert Helgesson, Christina Eintrei, Johan Fritzell och Birgitta Hübinette samt kanslichefen Jörgen Svidén, administrativa sekreteraren Katarina Gate Lundgren och juristerna Amelie Metz (föredragande) och Johanna Sjöcrona deltagit.

På Överklagandenämndens vägnar

Carina Gunnarsson
Ordförande

Sändlista

Åklagarmyndigheten

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

Örebro universitet

Ärende T 46-2021 Skiljaktig mening

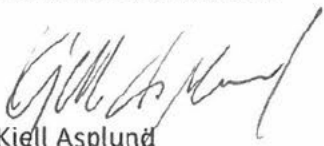
Forskningen inbegriper känsliga personuppgifter (enligt etikprövningslagen) om religion, troligen även etnicitet. Forskargruppen förefaller ha varit väl medveten om den forskningsetiska problematiken när forskningsprojektet planerades. Forskningsetisk sakkunskap konsulterades. Forskarna har vidtagit en rad åtgärder som syftat till att anonymisera de känsliga personuppgifter som samlats in.

I anmälan talas om pseudonymiserade uppgifter. I sina inlagor har forskarna försäkrat att någon kodnyckel aldrig funnits och att det därför inte handlat om pseudonymiserade uppgifter. Ett arbete med att radera namn som dyker upp i ljudupptagningarna har påbörjats men avbrutits i samband med att projektet anmäldes till fakulteten (yttrande från huvudhandledare [REDACTED] till Önep 2021-10-06). Med hänsyn till de åtgärder forskarna i övrigt vidtagit för att säkra forskningspersonernas anonymitet bedömer jag att det avsteg från lagen som de ännu inte fullständigt anonymiserade ljudupptagningarna innebär inte varit avsiktligt.

Öneps beslut att anmäla möjligt brott mot etikprövningslagen till åklagare gäller visserligen gärningen och inte någon enskild forskare. Men i det aktuella fallet är min bedömning att en anmälan till åklagare riskerar att få synnerligen allvarliga personliga konsekvenser för den doktorand som planerats disputerat på det insamlade materialet.

Enligt 5 § förvaltningslagen får en åtgärd som en förvaltningsmyndighet vidtar "... aldrig vara mer långtgående än vad som behövs och får vidtas endast om det avsedda resultatet står i rimligt förhållande till de olägenheter som kan antas uppstå för den som åtgärden riktas mot." Jag bedömer att nämndens beslut att anmäla till åklagare innebär hög risk för oproportionerligt svåra konsekvenser för den aktuella doktoranden. I detta fall är beslutet därför, enligt min uppfattning, alltför långtgående.

Stockholm 2022-01-18

Kjell Asplund